

Elméleti keret⁷

A falu átalakulásának néprajzi és antropológiai megközelítése(i)

Ennek a kérdésnek a megválaszolása több kérdés mentén történhet: (1) a falu és a parasztság viszonya felől, mely azt a kérdést implicálja, hogy a parasztság eltűnése maga után vonja-e a falu eltűnését is? (2) milyen fogalmi apparátus mentén lehet megragadni és értelmezni ezt az átalakulást? Kezdjük mindjárt a másodikkal.

Kiindulópontok: az „elsüllyedt paraszti kontinens”

Egyed Ákos az erdélyi faluról, mint „életkeretről” írva a következő megállapítást teszi: „a falu az első világháború előtti korszakban *lakóinak munkahelyi, települései, művelődési és közigazgatási közössége volt*, szemben a mai faluval, amely legtöbb esetben csak lakóközösség” [kiemelés az eredetiben –V.A.] (Egyed 1981: 250). Enyedi György szerint a 20. század végi falu két típusa azonosítható: ezek a *dinamikus* (ami a gazdasági növekedést és az életminőségek javulását jelenti) és a *hanyagló* falu (Enyedi 1980: 152). A szerző a falu jövőjéről írt könyvében azt írja, hogy a falusi településforma és a falu–város különbség továbbra is fennmarad, bár ez nem fog feltétlenül eltérő fejlettségi szintet jelenteni. De különbség lesz a népességméret, a beépítettség módja és az életmódban (elsősorban ami a szomszédsági kapcsolatok fontosságát illeti). Mindez azt is jelenti, hogy a társadalom egy része számára a falusi életmód felértékelődik, vonzóvá válik (Enyedi 1980: 151).

Gagyai József egy helyen a 20. századi falusi társadalmat az „elsüllyedt paraszti kontinens” metaforájával írja le. Ez időben és térben igen kiterjedt világ, mely „még mindig megvan, ha nem is ugyanazzal a természeti és társadalmi környezettel, ha nem is ugyanazokkal az emberekkel, mint évszázadokkal ezelőtt, ha építészeti szempontból a »modernizációs hullámok« nyomait (el)viselve is, a helyszín: a falu” (Gagyai szerk. 1999: 29). A falu mint kontextus, mint élettér átvészelte a 20. század faluromboló törekvéseit is, de ennek az volt az ára, hogy miközben „a falu épült, civilizálódott [...] visszafordíthatatlanul át is alakult” (Gagyai 2007: 5). A kérdés csupán az, hogy mi maradt (meg) az átalakulás során a faluból? Milyen társadalmi struktúra, milyen életmodellek és milyen új mikrokulturális feltételek teremődnek (Gagyai 2009a: 145). Ha az imént említett „elsüllyedt kontinens” metaforánál mara-

⁷ A fejezet először a *Változó ruralitások. A vidékiség mai formái* című kötetben került először közlésre (lásd Vajda 2019a).

dunk, akkor azt mondhatjuk, hogy kisebb-nagyobb szigeteket (zárványokat),⁸ egy- szóval egy olyan struktúrát, melyben a változás bizonyos szinteket/területeket gyö- keresen átalakított, míg mások továbbéltek. A kérdés csupán az, hogy a falusi társa- dalom esetében ez az átalakulás csupán a felszínen zajlott, a külső világot érintette, vagy a mélyrétegekre is hatott, ott is okozott változásokat?

Felbomló horizontok

A horizont elmozdulása/felbomlása azzal a következménnyel járt, hogy a hagyó- mány, amire eddig úgy tekintettek, mint ami a világot szervezi, elveszíti általános érvényességét (Bausinger 1995: 81–83). A hagyományos paraszti környezet átala- kulása, a hagyomány feloldódása a falu – mint önálló identitással rendelkező társa- dalmi szervezet – eltűnését eredményezte.

A paraszti környezet mint természetes életvilág átalakulását Herman Bausinger a tér, az idő és a társadalom meghódításaként írja le (Bausinger 1995). A tér meghó- dítása eredményezte a szűkös *horizont felbomlását*, amely mögül nem lehetett ki- látni és hozta magával a javak hozzáférhetőségének átalakulását (Bausinger 1995: 61–72), valamint az emberi viszonyok átalakulását. „A mai társadalomban a hie- rarchikus, patriarchális viszonyok – írja a szerző – mindenütt leváltak a koopera- tívaktól.” A vertikális kapcsolatok és folyamatok helyére horizontális és individuá- lis (azaz autonóm) kapcsolatok lépnek (Bausinger 1995: 89). Ezzel szemben az idő meghódítása az akceleráció fogalmával írható le, ami azt jelenti, hogy a népi kultú- ra javainak felhalmozódására már nem „a hosszú időt felölelő hagyományozódás a jellemző, hanem a széles területeket átfogó kicserélődés és átvétel (Bausinger 1995: 89). Ugyanakkor ez a felgyorsulás kihat a viselkedésminták alakulására is (Bausin- ger 1995: 90). A társadalom meghódítása pedig az „egységes kultúra felé mutató tendenciák”, „a tudás és a műveltség korlátlan, a népesség minden csoportjára egy- formán kiterjedő kínálatával” függ össze (Bausinger 1995: 126).

A horizontok által határolt hagyományos értékrend és norma kereteinek, ille- ve a hagyományos gazdasági stratégiák és társadalmi szerkezetek felbomlásának erdélyi/székelyföldi folyamatainak néprajzi szempontú vizsgálatát Pozsony Ferenc végezte el. Tanulmányaiban elsősorban az orbaiszéki hagyományos társadalom át- alakulásának hosszú folyamatait elemezte (lásd Pozsony 2010, 2011a, 2011b, 2011c, 2012). A szerző úgy látja, hogy a paraszttársadalom átalakulását a magyar nyelv- területen, és ezen belül Székelyföldön az 1848-as jobbágyfelszabadítást kísérő tár- sadalmi folyamatok idéztek elő, melyek egyben jelentős demográfiai gyarapodást is eredményeztek. Ez „csakhamar összekapcsolódott a 19. század végén kibontakozó

8 Ezeknek a szigeteknek egy része nagyon is valóságos: a modernizálódott/urbanizálódott falu test-ében még ott láthatók a családi kisüzemek, a gazdálkodó falu és paraszti társadalom maradványai. Másik részüket viszont csak a körültekintőbb vizsgálat tud azonosítani: olyan, az előző korszakok- ból visszamaradt mikrokulturális meghatározottságok (Gagyi 2009a: 141), beidegződések, mint a földtulajdon eladására vonatkozó közösségi „tilalmak”, melyet Gagyi József „földhöz kötött menta- litásnak” nevez (lásd Gagyi 2007: 6).

ígéretes vasútépítéssel és iparosodással is. Ugyanakkor a polgárosodással járó individualizmus, család- és életminták a 20. század elejétől kezdődően jelentős mértékben átrendezték az itt élő magyar családok szerkezetét, majd a második világháborút követő kommunista berendezkedés és az 1989 után kibontakozó globalizáció már gyökeresebb változásokat is eredményezett a térség belső és külső kapcsolatrendszerében, valamint demográfiai struktúráiban és viselkedésében” (Pozsony 2010: 535).

Paraszti polgárosodás

Kósa László definíciója szerint „a paraszti polgárosulás társadalmi és kulturális folyamat, melynek során a parasztság megszabadul feudális jogi és életmódbeli kötöttségeitől és jellemzőitől; a tőkés társadalomnak önálló, munkaerejével és termelőeszközeivel rendelkező, vállalkozóképes és vállalkozó szellemű tagja lesz. A hangsúly az időben és térben szélesben kiterjedt, igen bonyolult történeti alakzatokból álló *folyamaton* van. A paraszti polgárosulás mint történés kizárja az állandóságot, tehát szüntelen mozgást, változást feltételez” (lásd Kósa 1990: 57–58, 2003). A szerző szerint a polgárosulás ez a folyamata egyszerre több szinten: politikai, jogi, gazdasági és kulturális (civilizációs) megy végbe (Kósa 1994: 226). Ebben az elméleti keretben a polgári a gazdasági folyamatok átalakulását, a piac felé orientálódást, míg a paraszti előtag azt jelzi, hogy a gazdasági változásokhoz képest az életmódbeli és értékrendbeli változások fáziskésésben voltak/maradtak. A paraszttársadalomnak ezt az előre lépni képtelen gondolkodását Hofer Tamás a paraszttélet csődjének nevezi (lásd Molnár 2005: 194–195).

Kovács Imre pedig polgárosodóknak csak azokat az egyéneket tekinti, akiknek a mezőgazdasági kistermelése vállalkozás jellegűvé alakult át. Szerinte a magyar társadalomban a polgárosulás folyamata nem zajlott le (és ez már nem is fog) hiánytalanul, aminek az a következménye, hogy egy *parasztpolgári* állapot stabilizálódik. Ennek okát abban kell látni, „hogy az individualizáció felett győznek az erős közösségi kontroll normái, és a középrétegesedő csoportok megmerevednek. Újratermelődik a háztartás és a család funkciója, s mindezek megnehezítik, hogy a kistermelő gazdaság vállalkozássá alakuljon át” (Molnár 2005: 198).

Hagyomány és modernizáció

A falusi tér és a paraszti társadalom átalakulásának folyamata(i) legáltalánosabban a modernizáció fogalmával írhatók le, ragadhatók meg (lásd Csepeli 2007, Fejős 1998, Hofer 2009, Hoppál 2007, Lajos 2013, Niedermüller–Horváth–Oblath–Zombory szerk. 2008, Ratkó 1998, Szijártó 2007). Ezért is furcsa, hogy a *Magyar Néprajzi Lexikon* a modernizáció fogalmát nem tartja számon (Fejős 1998: 7). Ez annak a társadalomtudományos munkamegosztásnak tudható be, mely „a hagyomány és a modernizáció empirikus vizsgálatát két, nagyjából eltérő mederbe terelte”, ahol a néprajzi vizsgálatok elsősorban a hagyományhoz kötődtek (Fejős 1998: 7).

Lajos Veronika mutat rá arra, hogy a modernizáció fogalmának értelmezése a modernizációs folyamatokkal összefüggésben bontakozik ki az 1940–50-es években. Ekkor a modernizáció mint folyamat és intellektuális probléma állt az antropológiai kutatások középpontjában, amit elsősorban a hagyományokat leromboló és szétdőlvő változásnak tekintettek (lásd Lajos 2013: 44).⁹ A hagyomány és a modernizáció tehát a néprajzi kutatásokban egy bináris, oppozíciós rendszerként tételveződik, melyben a modernizáció „a hagyományos paraszti kultúra létét veszélyeztető jelenségfolyamatként értelmezett”, ahol „a paraszti életforma átalakulása felszámolja a hagyományos gyakorlatokat és a felhalmozott »paraszti tudást«” (lásd Lajos 2013: 44).

A szerző szerint a modernizációnak egy merőben eltérő olvasatát adja az a szemlélet, mely a „modernizálódó paraszttársadalmat” az „alkalmazkodásra képes paraszttársadalom”-ként írja le. „Ez – írja a szerző – nem vitatja el a klasszikus parasztságtól a modernizációs készséget és a rugalmas viszonyulás lehetőségét a makrosztintú változásokhoz, hanem épp ellenkezőleg, a kulturális alkalmazkodás típusait tárgyalja. Az adaptáció mikéntjének vizsgálatakor szembeűnik, hogy a klasszikus paraszttársadalom tagjai először általában nem akarnak, de igenis képesek alkalmazkodni a modern paradigmatis kihívásaihoz. Ezen kívül rendelkeznek olyan szociokulturális eszköztárral, amellyel képesek enyhíteni, illetve feloldani a gyökeres kulturális másságot, a modernizációs konfliktusokat.” (Lajos 2013: 45.) A modernizáció tehát nem csupán az infrastruktúra átalakulását és új használati eszközöket jelent, hanem új használati és termelői habitusok kialakulását is.

Az 1970-es évektől pedig a kutatás figyelme „a késő-modern társadalomban működő intézmények, gyakorlatok és viszonyok megfigyelésére és értelmezésére irányult, például a fogyasztásra. A modernitás tehát az etnográfia tárgyává vált – egyaránt képezve a tudományos munka keretét és témáját.” (Lajos 2013: 45.)

A modernizáció tehát legáltalánosabban a társadalmi változások egy formája. Ennek során a különböző agrártársadalmak ipari társadalmakká alakultak át, majd a 20. század végén a posztindusztriálisá váltak (lásd Fejős 1998: 9). Fejős Zoltán Wilbert E. Moore-t idézi, aki úgy véli, hogy a modernizáció kiváltotta változásokat legjobban a racionalizációban határozhatjuk meg (Fejős 1998: 9). Ehhez hasonló véleményen van Csepeli György is, aki szerint „a modernizáció az a folyamat, melynek során a »Gemeinschaft« szerkezeteket kiszorítják a »Gesellschaft« szerkezetek. Ez a folyamat, amely kiszabadít, felszabadít, átalakít bennünket. Max Weber írta le ezt a folyamatot s azt mondta, hogy ez a *varázstalanodás*. Három összetevője van. *Racionalizáció, szekularizáció, individualizáció*. Mindhárom lebont valami fixnek és véglegesnek hitt elgondolást, melyet felbont és az analitikus ítélet kritikája alá helyez ennek minden előnyével és hátrányával.” [Kiemelés az eredetiben –V.A.] (Csepeli 2007: 60.)

9 Ennek szemléltetésére a szerző Hoppál Mihályt idézi: „A modernizációban mint társadalmi folyamatban nem az a baj, hogy valamit létre akar hozni, hanem legtöbbször az új megteremtését a régi lerombolásával akarja elősegíteni. Sok esetben a modernség, a reformok kiindulópontja éppen valaminek a lerombolását jelenti.” (Hoppál 2007: 4.)

Anthony Giddens szerint a modernizációt akkor érthetjük meg, ha az iparosított világgal azonosítjuk. Szerint a premodern világgal összehasonlítva szembeötlő különbség a javak felhalmozása, a gépesítés, az árutermelés, a munkaerő áruvá válása, az intézményi hatalom és kontroll megerősödése. Mindezt a társadalmi viszonyok és a társadalomszervezeti formák változása követi. A szerző a modern társadalom dinamikáját három momentumban véli megragadni: a tér és az idő szétválása (mely során a társadalmi kapcsolatok lokális kötöttségektől függetlenül szerveződnek), a kötöttségektől/beágyazottságtól való megszabadulás és az intézményi reflexivitás (mely a társadalmi élet helyzetét övező tudás szabályozott és ellenőrzött használatát jelöli (lásd Fejős 1998: 10).

A szocialista modernizáció

A modernizáció egy sajátosan Kelet-európai (erdélyi) változata a *szocialista modernizáció*, melyet leginkább pszeudomodernizációnak nevezhetnénk abban az értelemben, hogy az iparosítás és urbanizáció mennyiségi eredményeit beárnyékolja az ezen eredmények elérését kísérő romboló, pusztító tevékenység (lásd Róth 2002: 7). A szocialista modernizáció másik ismérve pedig, hogy a társadalom nem volt kezdeményező. „A tervgazdaság alapját a racionalizált, kiszámítható, szabványosított munka, ár–fizetés, termelés–fogyasztás, képzés–életút képezte.” (Lásd Gagyí 2006.) Sőt a társadalmi élet mindennapi folyamatait is a hatalom tervezte, szervezte.¹⁰ Ezt a modernizációt vidéken az „elmaradottság” és a „megkésett-ség” jellemezte, mely „annak a gyakorlatnak és elvnek a továbbtartó érvényességét jelenti, amely igen röviden így fogalmazható meg: a társadalom nagyobb része számára a legfontosabb tulajdon a föld volt és maradt” még akkor is, ha ezt nem birtokolta, csak művelte, mint az egykori jobbágyok (Gagyí 2005a: 80).¹¹

Alexander V. Chayanov a *Paraszti gazdálkodás elmélete* című könyvében (1966) a parasztság eltűnését Kelet-Európában szintén a modernizációval magyarázza, de a nyugati szemlélettől merőben eltérő érvek mentén. Megközelítésében a harmadik világ elmaradottságát nem a modernizáció lassúságával, hanem a modernizáció folyamata során létrejött függőségi viszonyokkal magyarázták. Ennek eredménye a paraszti gazdálkodás fennmaradása. A szerző szerint a paraszti gazdálkodást az különbözteti meg a kapitalista gazdálkodástól, hogy annak vezérelve: a megélhetés egy adott szintjének a hosszú távú fenntartása. A modernizáció pedig szétverte a paraszti gazdálkodás eme kereteit (vö: paraszttalanítás). Vagy, ahogy Terry Marsden írja, az önellátásra berendezkedett faluból fogyasztásra berendezkedett vidék lett (Marsden 1999).

10 A romániai (erdélyi) szocialista modernizációról lásd még: Gagyí 2004a, 2005b, 2006, 2009a. Az állam és a társadalom viszonyáról pedig Oláh 2008.

11 A kollektivizálás folyamatának, a termelőszervezetek, az erőforrások (újra)elosztásának és a túlélésért folytatott harc elemzéséhez lásd még: Oláh 2001, Bodó 2004.

Paraszttalanítás és utóparasztosodás

A szerzők egy része a magyar paraszti társadalom eltűnésének/átalakulásának folyamatát ezzel szemben az angolszász irodalom hatására (lásd Vaddiraju 2013: 9–12) a *paraszttalanítás* fogalmával ragadja meg, mely nem a paraszti vonások elhalványodására utal, hanem a parasztságnak, mint társadalmi kategóriának az eltűnésére, melyet felülről és kívülről ható erők okozták (lásd Molnár 2005: 192).¹² Kovách Imre, a fogalom meghonosítója szerint a paraszttalanítás a szocialista korszakban zajlott le. A folyamat három szintet – társadalmi, strukturális és kulturális szintet – érintett, melynek során megszűntek a paraszti lét történelmi keretei. Ekkor következik be az a váltás, melynek következtében a falusi lakosság már nem a gazdaság bővítésére, hanem fogyasztásra termelt: házeit modernizálta és használati cikkeket kezdett felhalmozni, ami a paraszti értékrend és hagyományok megszűnését is maga után vonta. A szerző úgy érvel, hogy ezeknek a folyamatoknak a szövődményeként a történelmi parasztság eltűnt ugyan, de a falusi társadalom jelentősége megmaradt (Kovách 2003a).

A szerző a vidéki társadalom átalakulásának 20. századi legfontosabb folyamatát összefoglaló munkájában azt írja: vidéknek nevezzük azt, ahol nincsenek parasztok, csak a parasztság emlékezete, különböző formákban, intézményekben (Kovách 2012).

Ugyanakkor falu szocialista átalakításának van egy másik olvasata is, mely szerint a földtulajdon felszámolása (kollektivizálás) és az industrializáció által érintett, de helyben maradt paraszti társadalom (ingázó munkás) egy sajátos életmódot és a földhasználat egy sajátos formáját igyekezett kialakítani oly módon, hogy a mezőgazdasági és ipari munka közötti ide-oda ingadozás tartóssá válása figyelhető meg. Ezt a tendenciát leginkább az *utóparasztosodás*nak (Márkus 1996: 117–118)¹³ nevezhetnénk. Balogh Balázs viszont az utóparasztosodás kérdését vizsgálva azt hangsúlyozza, hogy a szűkebben „gazdaságiként” felfogható jelenségekben, struktúrákban és gazdasági magatartásban olyan mögöttes szándékok mutatkoznak meg, mint az értékorientáció, társadalmi rang és presztízs kifejezésének lehetőségei és stratégiái (Balogh 2002; kapcsolódóan: Schwarz szerk. 2014).

Dekollektivizáció és visszaparasztosodás

A romániai dekollektivizáció folyamatát az amerikai antropológus, Katherine Verdery elemezte. Elemzésében arra mutatott rá, hogy a restitúciós törvény következtében a föld valósággal életre kelt: területe hol megnőtt, hol pedig összezsugorodott, ide-oda költözött, s birtoklásáért a különböző intézmények és csoportok emlékezete versenyre kelt. Ezért nevezi a szerző a föld rugalmasságának, illetve elmosódott tulajdonnak (lásd Verdery 1994, 1996, 1998, 1999). Maria Fulea román szociológus pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy a szövethetési tulajdon megszűnése, a földtör-

12 A fogalom születéséről és értelmezéséről lásd még: Harcsa 2003; Kovách 2003a, 2003b.

13 A szerző a rendszerváltást követő tanyasi gazdálkodásban már csupán a munkanélküliség elkerülése érdekében végzett, védekezési stratégiát pedig „másodlagos utóparaszti létformaként”, majd nem-paraszti létformába való visszalépésként definiálja (lásd Lovas Kiss 2006: 11).

vény valamint a gazdaság liberalizálása a falusi népesség foglalkozás-szerkezetének megváltozását eredményezte. E változás legfőbb eredménye, hogy a szerző a szövetkezeti parasztság magángazdálkodóvá vált (lásd Kiss D. 2004: 110).

A dekollektivizáció székegyföldi folyamatait pedig Gagyi József (2007) elemezte. A szerző arra mutat rá, hogy a dekollektivizáció nyomán a „földéhség” mindenütt felbukkanó jelenséggé vált, melynek nyomán „megváltozott a tájhoz, a térbeliséghez való viszonyuk is, hiszen a kollektív gazdaság érzelmileg semleges földjének felosztása nyomán parcellák sorát tudták újból magukénak” (Gagyi 2007 5) Mindez a falusi társadalom újbóli átrétegződésével, a „földhöz kötött mentalitás” feléledésével járt (Gagyi 2007: 6). Ugyanakkor romániai viszonylatban tömegmértékű paraszttársadalmat alakított ki. Ezért nevezi a dekollektivizációt a szakirodalom *visszapasztosodásnak*¹⁴. Mindez a paraszttalanítás folyamatát részben megállította, részben késleltette (lásd Gagyi 2007 16–19), s számos tekintetben demodernizációs folyamatokat indított el. Mindennek Vintilă Mihăilescu szerint az az oka, hogy az agrárreformot célzó törvény *agrártörvény* helyett csak *földtörvény* lett, s nem nyújtott gazdálkodási modellt, a felelősséget és a kezdeményezést áthárítva az intézményekről az egyénekre. Előidézte a termelőeszközök és a föld fragmentálódását de nem nyújt segítséget ezek újjászerveződésében (lásd Kiss D. 2004: 102).

Ebben a helyzetben az alapvető kérdés az, hogy képes-e kiépülni a magántulajdonra alapozó hatékony termelői, gazdasági, társadalmi szerkezet? A szerző válasza pedig: az önellátásra berendezkedő társadalom fölé kiépült egy a hasznot valójában élvezők nagyon vékony rétege (Gagyi 2007 14). Ám az átmeneti időszaknak a földhasználatát leginkább a válságtünet és a kényszer fogalmával lehet megragadni (Peti–Szabó 2006: 7). Ezt hangsúlyozza Kotics József is, amikor arra mutat rá, hogy az 1990-es évektől a rurális települések társadalma drámai gyorsasággal alakult át, s ennek az átalakulásnak egyik legszembeötlőbb sajátossága „a rurális szegénység tömeges, új formáinak megjelenése volt”. Szerinte a rendszerváltás után megjelent családi üzemek nagyrésze *kényszervállalkozás* (Kotics 2011: 169).

Változó ruralitások

Románia 2007-es Európai Unió csatlakozása a falus átalakulása terén is újabb folyamatokat indított el a vendégmunkások célország-választásaitól (migráció) kezdve az itthonmaradottak gazdálkodási (pl. földhasználat) és életvezetési szokásaiig. Még a hagyományos kulturális elemek használatának új formái (örökségalkotás, örökséghasználat) is az Unió szabályozások és minták hatása/nyomása alatt alakult.¹⁵ A mozgási tér és a nagyobb mértékű forrásokhoz (pl. EU-projektek) jutás megnöve-

¹⁴ Veres Enikő nyomán Kiss Dénes ezt *új-parasztosodásnak* nevezi (Kiss D. 2004: 112).

¹⁵ A hagyománytalanítás és az örökségesítés a kortárs vidéki közösségek egyik leginkább megragadható ambivalenciája. (Az első terminus a közösségi autoritás és a hagyomány egyfajta megkérdőjelezését fedi, a második ennek ellenkezőjét, a hagyomány közösségbeli újraértelmezését, megszilárdulását és továbbélését jelenti – vö: Morris 1996, Heelas–Lash–Morris eds. 1996.) A kérdéshez lásd még: Jakab–Vajda 2018.

kedésével új tárgyvilág épült fel, új kapcsolatok jöttek létre, új interpretációk születtek. Nemcsak az Erdély, de az erdélyi falu is egyszerre „sokszínű és tarka”, a „mozaikosság” jellemzi (Gagyí 2009b: 33).

Kérdésként merül fel, hogy a lokalitások gyors infrastrukturális átalakulása, a gazdálkodás és a jövedelemszerkezet változása és a társadalmi rétegződés, a megváltozott gépi környezet (a gazdálkodás gépei, a személyi gépjármű, vagy az intim, családi környezetben a számítógép és a mobiltelefon), azok használata, funkciói milyen hatással vannak a vidéki életmódra, a gazdasági stratégiákra és a tájhasználatra, a közösségek kommunikatív és kulturális emlékezetére, biografikus narratíváira, narratív viselkedésére, egyszóval a tágran értelmezett hagyományokra. Mit jelent mindez a globális gazdasági szerkezet, az identitás és a mindennapi élet szervezése felől nézve? Ezek néprajzi vizsgálatára Erdély vonatkozásában ugyanis máig nem került sor. Az erdélyi néprajzkutatás ugyan jelezte és rögzítette a hagyományos paraszti társadalom és a gazdálkodó falu átalakulásának/megszűnésének tényét, de vizsgálaton kívül rekedt annak megválaszolása, hogy mivé alakult az új, európai uniós csatlakozást követő, modernizációs hullám nyomán kialakult vidék? Menyiben maradtak érvényben a hagyományos paraszti kultúra esetében tapasztalható, a táji tagoltságból adódó különbségek? Vagy az egyes régiókra jellemző mentalitások történeti beágyazottsága annyira erős, hogy képes ellenállni a fogyasztásra berendezkedett globális folyamatok uniformizálásra törekvő hatásainak (lásd Gagyi 2009b).

Kovács Imre szerint a magyarországi – és általában kelet-közép-európai – vidéket, és a vidéki társadalmat az ezredforduló környékén, és az azt követő években olyan alapvető és átfogó változások érték, melyek a vidék teljes átrendeződését eredményezték, és merőben új folyamatokat indítottak el. Ennek eredményeként egy „új vidék” születik, ahol az új – mondja Kovács – „nem normatív fogalom [...], csupán annak jelölésére szolgál, hogy a vidéki struktúrák minden lényeges dimenziójában jelentősek a változások. Az újratermelési, gazdasági és hatalmi rendszerek sokfélesége, a szereplők és érdekeik, hálózataik különbözősége, értékeik és cselekvéseik irányai széttöredezett társadalmi szerkezetet hoztak létre. A széttöredezett, fragmentált szerkezeten az egymáshoz nem feltétlenül kötődő jelenségek egymás mellettiségét értem.” (Kovács 2012: 203.) A szerző szerint ennek az új vidéknek egyik legfőbb jellemvonása „a társadalom és a gazdaság hibrid jellege”, ahol „a hibriditás strukturális állapot, és nem az átmenetiség szinonimája” (Kovács 2012: 203). Gagyi József pedig – Kovács Imre kutatásainak eredményeire támaszkodva – ezt az új vidéket „sajátos, elsősorban nem gazdasági vagy társadalmi, hanem kulturális adottságok és történelmileg kialakult, kulturális jellemzők konstrukciójaként” értelmezi.¹⁶

A változó és változatos ruralitások terében/keretei között ugyanakkor egyszerre több eltérő, ha úgy tetszik, párhuzamos és ugyanakkor különidejű mentalitások és törekvések érvényesülnek, melyek hol kiegészítik, hol pedig kioltják egymást. Hol békésen megférnek, hol pedig tartós konfliktusban állnak egymással.

16 Erre a kutatásom szempontjából kulcsfontosságú problémára Gagyi József az elmúlt három év alatt folytatott beszélgetések során hívta fel ismételtelen a figyelmemet, melyért ezúton mondok köszönetet.

Kulturális mintázatok

Szinkronitás és különidejűség

Hermann Bausinger a párhuzamos különidejűség fogalmával vezette be az eltérő, különböző történeti erőtenyezők által meghatározott elemek egyidejűségét. A párhuzamos különidejűség tehát valójában egyidejűséget takar (Bausinger 1989). Ez nemcsak azt jelenti, hogy a jelenkori falusi társadalomban egyszerre vannak jelen hagyományos (azaz a múltból származó) és hagyományossal szakító (azaz a jelenből táplálkozó) életvezetési stratégiák, erkölcsöket és értékrendet működtető világképek. A különböző korszakok eltérő gazdasági-társadalmi örökségből táplálkozó mikrokulturális mintázatok és viszonyulási módokkal kapcsolatban a szinkronitás és a különidejűség egyaránt megfigyelhető. Sőt, egy település mikrovilágán belül is az egyes gazdaságok, társadalmi csoportok a modernizáció és a társadalmi-gazdasági átalakulás különböző fázisában vannak, s ezekből a fáziseltolódásokból adódóan a kulturális tarkaság, mozaikosság jellemző. Egyes csoportokra a gyors átalakulás, míg másokra a mozdulatlanosság jellemző. Ez utóbbiak a különböző rendszerváltásokat, nagy ideológiai, gazdasági és társadalmi változásokat, a motorizáció és a modernizáció vívmányait eltűrik, tudomásul veszik, de kizárják mindennapi életükből. Világképükbe nem építik be, gazdasági stratégiáik kialakítása során nem élnek ezekkel/ezek szerint.

Mindennek ugyanakkor van egy generációs olvasata is. Szabó Árpád Töhötöm írja, hogy „terepmunkáim idején tapasztaltam, hogy az idős emberek egész más-ként élik meg a körülöttük zajló, gyors változásokat, és mivel nem tudnak semmilyen értelemben felzárkózni a gyorsan technicizálódó világhoz, a családszerkezet, a tulajdonformák, a munkakultúra változásai következtében pedig a falusi, hagyományos munkaterekből és reprezentációs helyszínekből is kiszorulnak, frusztrációkat a múlt emlékezetben történő építésével ellensúlyozzák. [...] A régi világ esetükben egyetlen élhető mintaként létezik.” (Szabó 2009: 50.)

Akkulturáció és/vagy adaptáció

A vidéki tér, a gazdaság és a társadalom szerkezetének átalakulását, és az ezt követő életmódváltást és a kulturális mintázatok kicserélődését a néprajzi szakirodalom elsősorban *akkulturációs* folyamatként azonosította. A fogalmat Bodrogi Tibor a *Magyar Néprajzi Lexikon* első kötetében a következőképpen értelmezi: „a kultúra változásának az a formája, amikor a fejlődés alacsonyabb szintjén álló társadalom egy magasabb szintű társadalomhoz kulturálisan hasonul” (Bodrogi 1977: 55). Voigt Vilmos meghatározása szerint pedig „olyan kultúraváltás (*cultural change*), amely kívülről jött és az *egész* hagyományos kultúra kicserélődését jelenti” (lásd Voigt 1978: 604). Az akkulturáció tehát egy kiegyenlített kulturális érintkezést/találkozást jelent, ahol az aszimmetrikus kapcsolatfelvétel gyakran kulturális asszimilációt eredményez. Az asszimilációs folyamaton kívül rekedt személyek/csoportokkal szemben

pedig a kirekesztés technikái, szegregációs folyamatok lépnek fel. Az akkulturáció tehát sok esetben szélsőséges érzelmektől telített kultúraátvételt jelent, melynek következtében a régivel történő szakítás végleges és vehemens indulatok mentén zajlik.

Az általános (zsurnalisztikai toposzokból táplálkozó) vélemény, a felületes megfigyelésekre alapozó nézetek szerint az akkulturációt elsősorban a szocialista modernizáció eredményeként/szövődményeként kell értelmeznünk, melynek során nemcsak a falu foglalkozásszerkezete, hanem a kulturális élete is átalakult. Ekkor kezdték el ugyanis a szocialista állami propagandát és kultúráját vidéken meghonosítani és intézményrendszerét (kultúrházak) kiépíteni (lásd Gagyí 2009a: 111), ezen keresztül szervezte és szabályozta a hatalom a kultúraváltást (Gagyí 2009a: 115). Gagyí József a romániai vidék kulturális átalakulásának a második világháborút követő időszakban a következő dimenzióit azonosította: (1) az analfabetizmus felszámolása, (2) a szocialista közművelődési fesztiválok rendszerének kiépítése, (3) a „média mint tájékoztató és hatalmi szerkezet kiépítése, (4) a népi írásbeliség és a folklorizmus megjelenése (Gagyí 2009a: 106–115).

Voigt Vilmos pedig tanulmányában azt az álláspontot fejt ki, hogy a magyar parasztság akkulturációja voltaképpen az 1867-es kiegyezéssel kezdődött, s történeti-politikai keretek változása a folyamatnak csupán az egyik dimenzióját képezik (Voigt 1978: 604). Legalább ennyire fontosak a demográfiai dimenziói, az urbanizálódás, valamint a társadalmi-kulturális dimenziója is: az iskoláztatás elterjedése és az alfabetizáció, a tömegkommunikációs eszközök (könyv, könyvtár, napilap, rádió tévé stb.) elterjedése, a szabadidő megjelenése és a szórakozás struktúrájának és helyszíneinek/intézményeinek átalakulása is (lásd Voigt 1978: 604–631).

Gagyí József azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy már korábban is „folyamatosan létezett a falvak, a vidék társadalmában az új felé fordulás, a városihoz, a paraszti világon kívülihez való viszonyulásban a «szép» és «modern» átvételével az újításhoz való igazodás” (Gagyí 2010: 129). Ezt az „újításhoz való igazodást” pedig leginkább *adaptáció*ként értelmezhetjük, azaz olyan „kulturális folyamat[ként], amelyben valamely közösség a megismert, idegen kulturális javakat válogatva, megszűrve fogadja be. Az *átadás-átvétel* korábban uralkodó mechanisztikus felfogásával szemben a kulturális adaptáció fogalom alkalmazása azt a nézetet fejezi ki, hogy a kulturális javak befogadása komplex jelenség; a befogadás bekövetkezését nem csupán az határozza meg, hogy az adott kulturális kincs önmagában véve értékes-e vagy sem, megtalálható-e az érintett közösség kultúrájában vagy sem, hanem az is, hogy az illető közösség milyen magatartást tanúsít az új jelenséggel szemben.” (Sárkány 1980: 347.) Az adaptáció során módosulás áll be ugyan az átvevő életmódját és életvezetési stratégiáit illetően, de ez nem jelent invazív beavatkozást, hanem sokkal inkább produktív módosulás. Az új elem úgy épül be, hogy alkalmazkodik/odasimul azokhoz a kulturális mintázatokhoz, melyek a közösséget jellemzik. Vagyis a közösségben működő habitusok és rutinok szabályai mentén kerülnek használatba.

A kérdésre tehát, hogy „miként igazodnak az egyes gazdaságok a külső világhoz és a változó viszonyokhoz” (Szabó 2009: 9) a következő válasz adható: asszimilálódnak vagy adaptálódnak hozzá.

Gazdálkodói stratégiák

A vidéki/paraszti gazdálkodás néprajzi leírását már sokan elvégezték.¹⁷ Ezek egyik egybehangzó megállapítása, hogy „a paraszti gazdaságnak és háztartásnak természetéhez szorosan hozzátartozik az önellátásra való törekvés” (lásd Paládi-Kovács 2001: 202), a piac által nem érintett gazdálkodási magatartásforma jellemző (Lovas Kiss 2006: 69). Ez a magatartásforma a 20. század végéig észlelhető volt a falusi környezetben, ami elsősorban a gazdaság hiányos felszereltségével és a hagyományos mentalitásokhoz való görcsös ragaszkodással magyarázható. Ezeket a gazdálkodói mintákat, termelési- és eszköztechnikához fűződő tudáskészleteket a szakirodalom az *agrárörökség* fogalmával foglalja össze (lásd Peti–Szabó 2006: 8).

Ugyanakkor nemcsak a társadalmi kapcsolatokra, hanem a munkavégzésre is a reciprocitás és a különböző *kooperációs formák* alkalmazása jellemző. Ezért nevezhetjük a falusi társadalmat *kooperáló közösségnek* (lásd Szabó 2009).

A magyar néprajzi kutatások a hagyományos parasztüzemek öt típusát különböztetik meg, ezek a következők: (1) saját tulajdonban levő mezőgazdasági üzem, amelyben rendszeresen idegen munkaerőt foglalkoztatnak. Ebben a kategóriába tartozott a gazdaságok körülbelül 6%-a; (2) saját tulajdonban levő gazdaság, amelyben gyakran vesznek igénybe idegen, külső munkaerőt; (3) családi munkaerővel működő gazdaság. Ebben a csoportba tartozott a gazdaságok mintegy 20%-a; (4) saját tulajdonban levő törpebirtokra alapozott gazdaság, melyben egy vagy több családtag alkalmi külső munkavállalásra és jövedelemszerzésre kényszerült és (5) rendszeresen külső munkát vállalók gazdasága (Paládi-Kovács 2001: 204).

A romániai 1990 utáni korszakban kialakult gazdasági stratégiákat Vintilă Mihăilescu két domináns típusba sorolta: a *diffúz/vegyes* és az *egyéni* gazdaság típusát. Az előbbi reprodukzív, az utóbbi pedig produktív jellegű, az előbbi a termelési folyamatba a nagycsaládot, a városra költözött rokonokat is bevonja, az utóbbi pedig a nukleáris család erejére támaszkodik (lásd Kiss D. 2004: 106–107).

Gagyai József az 1989-es változásokat követő időszakban az erdélyi falusi életvilágok: alakulásának folyamata a gazdasági szerkezetet felforgató/ átalakító auktorok, a *földosztók*, a helyi vállalkozók (*gyarapodók*) és az *önellátók* hármas szerkezete mentén írja le (lásd Gagyi 2007). Sebastian Lăzăroiu pedig a falusi elitet vizsgáló tanulmányában a vállalkozók négy típusáról beszél: *régi-új vállalkozó* (aki már 1989 előtt is vállalkozó volt), *hálózati vállalkozó* (aki 1989 előtt valamilyen vezető pozíciót töltött be s erre a múltjára alapozva indított vállalkozást), kereskedő (kisléptékű vállalkozás, mely az áru felvásárlásából és annak lokális szintű eladásából áll) és *mezőgazdasági vállalkozó* (lásd Kiss D. 2004: 113).

Szabó Árpád Töhötöm a Kis-Küküllő menti posztszocialista gazdálkodási stratégiák kulturális mintázatainak három szintjét különíti el. Ezek az *önellátás* szintje

¹⁷ A teljesség igénye nélkül: Paládi-Kovács 1982, 2001, 2009; Fél–Hofer 1997, Balogh 2002; Kovács T. 2010; Viga 2013; erdélyi vonatkozásban pedig: Biró–Gagyai–Oláh 1994; Bodó–Oláh szerk. 1997; Peti–Szabó szerk. 2006; Szabó 2009, 2013.

(családi integráció), a *részleges piaci integráció* szintje és a *domináns piaci integráció* szintje (lásd Szabó 2013). Ehhez hasonló a Lovas Kiss Antal által használt tipológia. Ő a piac által nem érintett, piacérintett és piacorientált illetve piacra szerveződő gazdasági magatartásokról beszél (lásd Lovas Kiss 2006).

Paál Zsuzsánna az urbanizálódó olasz falusi élet kulturális mintázatainak elemzése alapján a családok gazdálkodói stratégiákat öt csoportba sorolta, ezek a következők: (1) felhalmozás, (2) továbbélés, fennmaradás, (3) megélhetés, (4) a ház lakhelyként való megőrzése, (5) jövedelemszerzés (lásd Paál 2003).

Kotics József pedig amellet érvel, hogy a „magyar társadalom és gazdaság szerkezetének sokkal több a hosszú időtartamú kontinuus eleme, mint azt a társadalom elemzői évtizedeken keresztül feltételezték. [...] A felhasznált erőforrások sokszínűsége, a mezőgazdasági családi üzemek gyakran nagyon vegyes termékszerkezete, a falusi háztartások pluriaktív jövedelemszerzése a hagyományos rurális tevékenységstruktúra újrakedésére és folytonosságára utalnak.” (Kotics 2011: 170.)

A szerző a mai viszonyokat a következő kulcsszavak mentén tartja leírhatónak: „(1) Gyengült a falvak gazdasági funkciója. (2) A falusi társadalom sokkal nagyobb mértékben függ az állami forrásoktól, mint a városi. (3) A paraszti polgárosodás helyett a bérmunkás mentalitás terjed. (4) A régi, a falut öntevékenyen fejlesztő mentalitás eltűnt. (5) A nem paraszti mentalitás erősödött. (6) A falusi közösséghez való tartozás vonzereje csökkent. (7) A hagyományos faluközösség felbomlott. (8) A régi paraszti életforma, a családi munka közösségszervező ereje, a hagyományos tekintélyek megszűntek. (9) Az átalakulás felszámolta a régi viszonyokat, de nem alakult ki egy elfogadott új élet- és közösségi forma. Nem szilárdult meg új presztízsrendszer.” (Kotics 2011: 170.)

E rövid áttekintésből is jól érzékelhető, hogy a poszt szocialista, majd az Európai Unió strukturákhöz való csatlakozás után/következtében a rurális térségekben lezajlott folyamatok nagyon vegyes/bizonytalan szerkezeteket eredményeztek, s ez a bizonytalanság a az egyes társadalomtudományokon belül végzett vizsgálatok és értelmezések megállapításaira is hatással volt. Bár konszenzus van abban, hogy a mai folyamatok leginkább *átmeneti*ként írhatók le, ennek okát hol a régi szerkezetekhez való görcsös ragaszkodásban, hol pedig az idegen minták kontrollálatlan (s ezért kevésbé sikeres) átvételében látatják.

Talán az a legcélravezetőbb, ha a változó ruralitásokat e két folyamat együttes és egyszerre ható eredményeként értékeljük.

Hosszú és rövid folyamatok

Ahhoz, hogy a mai folyamatok *átmeneti* jellegét megértsük, az tűnik a legcélravezetőbbnek, ha az elemzés során a Braudel-féle időtartam-felosztást (lásd Braudel 1972) tartjuk szem előtt. A szerző a *rövid időtartamot* mintegy a *hosszú időtartam* ellentétpárjaként alkotta meg, és a szerző ez utóbbit tartja a történetírói munka szempontjából fontosabbnak. Értelmezésében a hosszú időtartam nem az idő-

szak hosszúságának, hanem a fejlődés ütemének a mértékét jelenti, és a nyugodtság jellemzi. A minket körülvevő táj/természeti környezet és az ember kapcsolatát tárja fel, mely az évszázadok alatt csak igen lassan változott. Ezzel szemben a rövid időtartam a „kavargó felszín,” az események ideje, melyet gyorsaság, változékonyság és liktetés jellemez. A rövid időtartam az egyénnel, az egyének által átélt élményekkel foglalkozik, nemcsak rövid (idő)léptéket jelent, hanem az idő (történelem/hagyomány) szétforgácsolódását, ahol nagy szerepe van a pillanat hevében hozott döntéseknek, a véletleneknek is. Értelmezésünkben ebből adódik az, hogy a kortárs/szinkron folyamatokat *átmenetiként*, esetlegesként érzékeljük. Ugyanakkor, mivel mindez a felszínhez közeli rétegben játszódik le, a legtöbb esetben el is rejti szemünk elől mindazt, ami a múltból észrevétlenül és változatlanul átöröklődik, ami a kultúrát leginkább jellemzi, egyszerűen mindazt, ami a mélyrétegben (struktúra) játszódik le.

